

49/PL

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸੈਮੇਂ

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਐਮ. ਏ., ਪੀ ਐਚ. ਡੀ.

ਜੋ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ

ਦੇ

ਵਾਰਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਸੈਮੀਨਾਰ

੧੯੬੦-੧੯੬੧

ਤੇ

ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ

3854

ਕੰਟਰੋਲਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਐਂਡ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ, ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੇ ਛਾਪਿਆ

੧੯੬੧

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸੋਮੇ

(੧) ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਸੀਮਾਂ-ਖੇਤਰ ।

ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ—ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸੋਮੇ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭਾਵ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉਪਜ ਨੂੰ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਖੇਤਰ-ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ 'ਸੋਮੇ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਵ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲਗ ਕੇ ੧੭੦੮ ਈਸਵੀ ਤੀਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹੋ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੂਰਬ-ਰਚਿਤ ਕਿਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ । ਇਥੇ ਹੋਰ ਚੌੜੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸੋਮੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਕੌਮੀ ਸੁਭਾ, ਕੌਮੀ ਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਵਾਈ-ਉ-ਮੰਡਲ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜਾਤੀ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ । ਅਸੀਂ 'ਸੋਮੇ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਵਾਂਗੇ । ਪਰ 'ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਰਖਣਾ ਪਏਗਾ । ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਤੇ ਘੱਟ ਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਵਧ ਰਖਣਾ ਪਏਗਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਘੱਟ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਤੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਹਰ ਰਚਨਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਧ ਵਿਚ 'ਪਰੇਰਨਾ'

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਲਈ 'ਪਰੋਰਨਾ' ਦੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਲਵਾਂਗੇ—ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ; ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਢਾਲੀ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਪਰੋਰਨਾ ਤੇ ਰਸਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਪਰੋਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਅਮਕੀ ਪੁਸਤਕ ਅਮਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਰਚਨਾ ਲਈ ਇਹ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਦੇ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਦੇ ਭਾਵ, ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰੋਰਨਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ 'ਖੰਡਨ' ਤੇ 'ਮੰਡਨ' ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਸਮਝਾਂਗੇ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਗਾ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ 'ਪਰਭਾਵਤ' ਹੋਣਾ ਹੀ ਪਰੋਰਨਾ ਹੈ, ਉਕਸਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਭਾਵੇਂ ਮੰਡਨ ਲਈ, ਭਾਵੇਂ ਖੰਡਨ ਲਈ। ਇਹ ਤੇ ਹੈ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤੇ 'ਸੋਮੇ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ।

ਹੁਣ ਇਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਉਂ ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ੧੭੦੮ ਈਸਵੀ ਤੀਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਬਦ 'ਮੁਢਲੇ ਸੋਮੇ' ਦੀ ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਮੁਢਲੇ' ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ' ਹੈ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸੋਮੇ ਕਿਹੜੇ ਸਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਜਾਏ ਤਦ ਤਿੰਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੋਰਨਾ ਲੈ ਚੁਕਾ ਹੈ—ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੋਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਸੋਮਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਸੀ ਤੇ ਤੀਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ 'ਪਹਿਲੇ' ਜਾਂ 'ਮੁਢਲੇ ਸੋਮੇ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵਧੇਰੇ ਦਰਸਾਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੋਮੇਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਪਰੋਰਨਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ 'ਚਾਤ੍ਰਕ' ਲਈ ਸਨ। ਸੋ ੯੦੦ ਤੋਂ ੧੭੦੮ ਤੀਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਗਿਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੧੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ੧੭੦੮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ । ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਈ; ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਿਰਤਾ ਆ ਗਈ । ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਮੁਕਾ ਚੁਕੀ ਸੀ; ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ 'ਫਰੀਦ' ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰੀਵਰਤਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਠੁਕ ਰੂਪ ਦੇ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ 'ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀ ਸੀ; 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਸਿਖ ਕਵਿਤਾ ਪੂਰੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ; ਦਮੋਦਰ, ਪੀਲੂ ਤੇ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਘੜਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਸਾਖੀਆਂ, ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੁਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ੧੭੦੮ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਿਗਰ ਪੜਾ ਅਵੱਸ਼ ਮੁਕਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

(੨) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ

ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਮੰਤਵ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਕੀ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ । ਇਹ ਲੇਖ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸੀਮਤ ਜਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤੇ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਹੀਂ । ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ

ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਗੱਲ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਸਵਾਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖਤਾ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ । ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਂਝੇ ਹਨ, ਲੋੜਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਹਨ । ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੋਹਜ ਦੀ ਲਗਨ ਨੇ ਕੌਮਲ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਵੀ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਤੇ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕੌਮ ਤੇ ਹਰ ਮਨੁਖ ਨਾਲ ਹੈ ।

ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੀ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਅਵੱਸ਼ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ; ਜੇ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਘੜਨ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਪੂਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸ਼ੈਲੀ ਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਇਕ ਨਰੋਆਪਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋਗੀ ਯੋਗਮਤ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਲੈ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰੇ 'ਪਤੰਜਲੀ' ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ । ਜੇ 'ਫਰੀਦ' ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਨਿਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਘੁਸੋੜ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਕੁਰਾਨ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ ; ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਦਾਂਤ—ਤੇ ਅਦ੍ਰੈਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰਾ 'ਸ਼ਿਕਰ' ਜਾਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ; ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਈਰਾਨੀ ਸੂਫੀ ਨਹੀਂ ਹਨ—ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹਨ ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਤਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ

ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁੰਝ, ਰਚਨਾ, ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦਾਬੇ ਬੱਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁਤਵਾਜ਼ੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੁੱਕਾ ਉਲਥਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ।

ਸੈਂਕੜੇ ਸੌਮੇਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਖਰਾ ਟੰਗ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਸੰਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਲੇਖ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਖਾਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਪਰਸੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਬੋਲੀ । ੈਲੀ ਦੇ ਸੌਮੇਂ ਹੀ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨਾ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਖੇਤਰ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਜੇ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਜੋਗੀ ਤੇ ਨਾਥ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ 'ਯੋਗ' ਤੇ 'ਸਾਂਖ' ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕ ਧਾਰਮਕ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਾਤਲਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋਗ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਨਿਰੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਰਹੇ । ਫ਼ਰੀਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਖਾਵਾਂ ਬਨਾਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਰਾਜ-ਮਦ ਵਿਚ ਮਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਬਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੌਮੇਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਿਉਂਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਰਸਾਤਲਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵੇਦਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬੋਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਣ ਗਵਾ ਬੈਠੇ ਸਨ । ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਣਾ ਉਸ ਸੌਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਪੰਡਤਾਂ, ਬੋਧੀਆਂ, ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਗਰਸਤੀਆਂ ਨੂੰ

ਅਧਿਆ ਤਮਕ, ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਪਤਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤ ਵੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮਕਾਂਡ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸੁਭਾ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾਭੁਲ੍ਹਾ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਹੈ, ਬਾਗੈਰਤ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਰਲਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਰੀਝ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਦਕ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਵੀ ਹਰ ਥਾਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦਾ ਅਛੋਲ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੁਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੱਤ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਸਨ; ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਸਨ; ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ) ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਸਨ; ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਤੇ ਫਕੀਰ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਸਨ; ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੋ ਲੀਹ ਹੈ ਤੇ ਇਕੋ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ।

(੩) ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ

ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਕੀ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੀਤ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਰੂਪ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਹੈ; ਪਿਆਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਿਯੋਗ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਧਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੀਕਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਵਧੇ ਵਧ ਮਿਠੇ ਤੇ ਕੌੜੇ ਜੀਵਨ

ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਨਾਤੇ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੇ ਗੀਤ । ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਗਸਤ ਰੂਪ ਇਹ ਗੀਤ ਹੀ ਹਨ ।

ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਤੇ ਕੋਈ ਬਿਜਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ, ਆਸਾਂ, ਸਧਰਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਿਸਥਾਨ, ਉੱਤਰ ਪਰਦੇਸ਼, ਡੋਗਰੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਤੇ ਸੀਮਾਂ ਪਰਾਂਤ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ; ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਇਕੋ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਇਕੋ ਜੋਤ ਤੇ ਰੂਪ ਹੈ ਭਾਵੇਂ 'ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਦੇਸਨ ਕੇ ਭੇਸ ਕੇ ਪਰਭਾਉ ਹੈ' ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਸਾਂਝ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਫਲ ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸਾਂਝ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਹਨ, ਦੋ ਟੰਗਾਂ ਹਨ, ਸਿਰ ਤੇ ਧੜ ਹਨ । ਪਿਆਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ । ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਰਲਾ ਘੁੱਟਣਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ । ਦੁਖ ਲਈ ਲੋਚਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਤਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਮ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਸਰਬ ਪਰਵਾਨ ਸਾਧਨ ਹਨ । ਬਸ, ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੈ ਪਿਆਰ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ! ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਹੀ ਹਨ, ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜਜ਼ਬੇ ।

ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵੀ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ—ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜੀ ਜੀਵ ਹੈ—ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੋਮਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ । ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਂਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਹੁਰੀਤੀ ਤੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਰਸਮਾਂ ਇਸੇ ਲਈ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਨਾ ਪਏ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ

ਮੌਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਮੰਤਰ ਤੇ ਗੀਤ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਤੇ ਪਰਭਾਵ ਅਵੱਸ਼ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਨੀਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰ ਸਕਣੀ ਕਠਨ ਹੈ।

ਇਹ ਲੋਕ ਭਾਵ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਚਿਆਂ ਵਿਚ ਢਲੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੁਲ੍ਹੇ ਗੀਤ, ਸਿਠਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਬਾਰਾਮਾਹੇ, ਅਠਵਾਰੇ, ਸੀਹਹਰਫੀਆਂ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਸੈ-ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਅਵੱਸ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੋਮੇਂ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਬਾਰਾਮਾਹੇ ਤੇ ਪੱਟੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ, ਸਿਠਣੀਆਂ ਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਆਦਿ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਰੂਪਕ ਨਾਮ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਸੋ ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ 'ਅਕਲ ਕਲਾ' ਹੀ ਪਰਮ ਕਲਾਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਵਹਾ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਚਜਾ ਤੇ ਸੋਹਜ ਭਰਪੂਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗਲਬਾਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਠੇਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਾਦਾ, ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਕਰਕੇ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੁਝਾਰਤ ਬ੍ਰਜੀ, ਹਿੰਦਵੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਅਖਾਣ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਅਖਾਣ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ੧੭੦੮ ਈ. ਤੀਕ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਅਖਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕੇ ਹੋਣ । ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਝ ਹੈ, ਤੇ ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀਆਂ, ਜੱਟਾਂ, ਖਤਰੀਆਂ, ਅਨੌੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਖਾਣ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਸੋਮਾਂ ਵੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੀ ਹੈ । ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵੀ ਮਨੁਖੀ ਤਜਰਬਾ ਹੀ ਹੈ । ੧੭੦੮ ਤੀਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਥੋੜਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ਹੋਣੇ ।

(ੲ) ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵੀ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਹਿੱਤੋਪ-ਦੇਸ਼' ਤੇ 'ਪੰਜਤੰਤਰ' ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਲੋਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਭ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਚਿੜੀਆਂ, ਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ, 'ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਪੰਜ ਤੰਤ੍ਰ' ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ; ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਈਕਰ, ਧਰੁ ਬਾਲਮੀਕ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਤੇ 'ਇਕ ਸੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ', 'ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ', 'ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਦਿਓ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ' 'ਕੋਹਕਾਫ ਦੀਆਂ ਪਰੀਆਂ,' 'ਅਲੀ ਬਾਬਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ', 'ਬਹਿਰਾਮ ਗੋਰਾ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਇਹ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ । ਦੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

(ੳ) ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । 'ਰਾਏ ਕਮਾਲ', 'ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ',

‘ਸਕੰਦਰ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ’, ‘ਲਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾਂ’, ‘ਹਸਨੇ ਮਹਿਮੇ’, ਮੂਸੇ, ਜੋਧੇ, ਕੈਲਾਸ਼ ਮਾਲਦੇਵ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ੧੬੦੪ ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਪੜੇ ਛੱਟਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਾਗਲੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਪਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਲਾਗਲੇ ਪਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਰਾਜਸੀ ਬਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਕਰਮੀ ਤੇ ਅਨਿਆਈ ਜਾਬਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਗਏ, ਲੋਕ ਡਲੇ ਲਈ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਤੇ ਉਚ ਆਚਰਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਤੇ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬਣੇ। ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹੈ। ਮਨੁਖਤਾ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਪਰ ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦੇ ਯੁਧ ਹੀ ਇਸ ਰਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੀ।

(੪) (ਪਰਬ-ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ)

ਪੁਰਬ-ਨਾਨਕ-ਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ :-

- (੧) ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ,
- (੨) ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ
- (੩) ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਵਖੋ ਵਖ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧਿਆਨ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪੰਜਾਬੀਪਨ ਕਿਉਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੋਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ; ਫਰੀਦ

ਇਕ ਫਾਰਸੀਦਾਨ ਸੀ, ਤੇ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਯੂ.ਪੀ. ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਭਗਤ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਪਨ ਜੋਗੀਆਂ, ਫਰੀਦ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਬਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬੋਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪੰਜਾਬੀਪਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮਾਵਾਰ ਹਨ। ਪਰ ਆਖਰੀ ਦੋ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਏ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ, ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ੳ) ਜੋਗੀ-ਸਾਹਿਤ : ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਅਗੋਂ ਵੇਦ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਗੌਰਖ (੯੪੦-੧੦੪੦) ਚਰਪਟ (੯੯੦-੯੯੦ ਈ.) ਪੂਰਣ ਜਾਂ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ (੯੭੦-੧੦੭੦ ਈ.) ਤੇ ਰਤਨ ਨਾਥ (੧੦੦੦-੧੧੨੦ ਈ.) ਭਾਵੇਂ ਹਠ ਯੋਗ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ ਜਿੰਨਾ ਉਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰੋਧ, ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਲਭਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਦ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋਗੀ ; ਸੰਜਮ, ਜਤ ਸਤ, ਨਿਰਬਾਣ ਤੇ ਸਹਿਜ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੯੨ ਭੋਖ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੋਗੀ ਵੀ ਕੰਨ-ਪਾੜਦੇ ਤੇ ਮੂੰਦਾਂ ਪਾਂਦੇ, ਖਿੰਥਾ ਤੇ ਡੰਡਾ ਰਖਦੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ 'ਆਈ ਪੰਥ' ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਭੋਖ' ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭੋਖ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸਿਮਰਨ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਲਿਵ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਤੇ ਸੰਜਮ, ਜਤ, ਅਡੋਲਤਾ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਨ ਗਗਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਯੋਗ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਬੁਧ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ

ਇਸ ਯੋਗ ਤੇ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਸੰਜਮ ਤੇ ਨਿਰੋਧ ਚਿਤ-ਬਿਤੀ-ਨਿਰੋਧ ਬੁਧ ਧਰਮ ਕਰਕੇ ; ਸਿਮਰਨ, ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਤੇ 'ਆਈ ਪੰਥ' ਇਸਲਾਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਏ । ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ 'ਯੋਗ' ਤੇ 'ਸਾਂਖ' ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਹਨ ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਦੇ ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਲੋਕ, ਸਪਤਵਾਰ, ਤਿਥਾਂ, ਗਰੈਹ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਜੋ ਪਰਮਾਣੀਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ, ਭੈਰਉ, ਗਉੜੀ, ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਹਨ । ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਹ ਪਰਪਾਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪਕੜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਕੜੀ । ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪਦੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੀ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਸਨ ।

ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਪਨ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਜਿਹੀ ਹੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਰੰਗ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਰਭਾਵ ਵਲੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪਖ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਾਫੀਆ ਹੈ, ਰਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਛੰਦ ਚਾਲ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕਾਟ ਹੈ, ਹਾਸਰਸ ਹੈ, ਸਨਕੀ ਜਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹਨ, ਦੰਭ-ਪਖੰਡ ਨਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੈ—ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ । ਮੂਰਤਕਾਰੀ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਹੈ ਪਰ ਰੂਪਕ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੇ ਹਾਲੀ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਕੜਿਆ । ਜੋ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸੋਮੇਂ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ ।

ਨਮੂਨੇ

ਗੋਰਖ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਹਰਲੇ ਭੇਖ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਨਹੀਂ । ਗਰਸਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ।

ਜੋ ਘਰ ਤਿਆਗ ਕਹਾਵੈ ਜੋਗੀ । ਘਰ ਵਾਸੀ ਕੋ ਕਹੈ ਭੋਗੀ ।

ਅੰਤਰ ਭਾਵ ਨਾ ਪਰਖੈ ਜੋਈ । ਗੋਰਖ ਬੋਲੈ ਮੂਰਖ ਸੋਈ ।

ਪੜ੍ਹ ਗ੍ਰੰਥਿ ਜੋ ਗਿਆਨ ਬਖਾਨੈ । ਪਵਨ ਸਾਧ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਨੈ ।
 ਪਰਮ ਤੋਤ ਕੋ ਹੋਇ ਨ ਮਰਮੀ । ਕਹੈ ਗੋਰਖ ਸੋ ਮਹਾਂ ਅਧਰਮੀ ।
 ਮਾਇਆ ਜੋਰ ਕਹੈ ਮੈਂ ਠਾਕਰ । ਮਾਇਆ ਗਏ ਕਹਾਵੈ ਚਾਕਰ ।
 ਮਾਇਆ ਤਿਆਗ ਹੋਇ ਜੋ ਦਾਨੀ । ਕਹਿ ਗੋਰਖ ਤਾਨੋਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚੋਂ ਲਇਆ)

ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ :—

ਕਹਾਂ ਬੁਝੇ ਅਵਧੂ ਰਾਇ ਗਗਨ ਨਾ ਧਰਨੀ ।
 ਚੰਦ ਨਹੀਂ ਸੂਰ ਦਿਵਸ ਨਹੀਂ ਰਜਨੀ ।
 ਓਂਕਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੂਫਮ ਨਹੀਂ ਅਸਥੂਲ ।
 ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਨ, ਸਾਖਾ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ, ਵਾਕੇ ਕਲੀ ਨਾ ਮੂਲ ।
 ਡਾਲ ਨਹੀਂ ਫੂਲ ਜਾਂਕੇ ਬਿਰਛ ਨਾ ਬੇਲ ।
 ਸਿਖ ਨਾ ਸਾਖਾ ਜਾਂਕੇ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਚੇਲ ।
 ਉਪਜੈ ਨਾ ਬਿਨਸੈ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ ।
 ਜਰਾ ਮਿਰਤ ਤਿਸ ਬਾਪ ਨਾ ਮਾਇ ।
 ਭਲੰਤ ਗੋਰਖ ਹਮਾਰ ਤੋ ਸੇਉ ।
 ਨਹਾਇਬੇ ਕੋ ਤੀਰਥ ਅਰ ਪੁਜਿਬੇ ਕੋ ਦੇਉ ।

(ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚੋਂ)

‘ਨਾਥ ਬਾਣੀ’ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ‘ਵੇਦ ਬਾਣੀ’ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਿੰਨਾ ਨੇੜੇ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਵੇਦ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੀ ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ?

(Nasadiya Hymn translated by Max Muller). There was then neither what is nor what is not, there was no sky, nor the heaven which is behind. What covered ? Where was it and in whose shelter ? Was the water the deep abyss (in which it lay) ?

There was no death, hence was there nothing immortal. There was no light (distinction) between night and day, that one breathed by itself without breath, other than it there has been nothing.

Darkness there was in the beginning all this was a sea without light ; the germ that lay covered by the heesk, that one was born by the power of heat (tapas).

ਹੇਠਲੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ 'ਵੇਦ ਬਾਣੀ' ਤੇ 'ਨਾਖ ਬਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਤ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹਨ, ਰਾਈ ਮਾਤਰ ਭਿੰਨ ਭੇਤ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਹਿਣ, ਵਹਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਧੂਕਾਰਾ । ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ ਹੁਕਮ ਅਪਾਰਾ ।
ਨਾ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇਦਾ । ੧ ।

ਖਾਣੀ ਨ ਬਾਣੀ ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ । ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ ।
ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀਂ ਸਾਗਰ ਨਦੀ ਨ ਨਾਰੁ ਵਹਾਇਦਾ । ੨ ।

ਨਾ ਤਦਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲਾ । ਦੋਜਕੁ ਭਿਸਤੁ ਨਹੀਂ ਖੈ ਕਾਲਾ ।
ਨਰਕੁ ਸੁਰਗੁ ਨਹੀਂ ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਨਾ ਕੋ ਆਇ ਨਾ ਜਾਇਦਾ । ੩ ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਨਾ ਕੋਈ । ਅਵਰੁ ਨ ਦੀਸੇ ਏਕੋ ਸੋਈ ।
ਨਾਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਹੀਂ ਜਾਤਿ ਨ ਜਨਮ ਨਾ ਕੋ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਪਾਇਦਾ । ੪ ।

ਨ ਤਦਿ ਜਤੀ ਸਤੀ ਬਨਵਾਸੀ । ਨਾ ਤਦਿ ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਸੁਖਵਾਸੀ ।
ਜੋਗੀ ਜੰਗਮ ਭੇਖੁ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋ ਨਾਥੁ ਕਹਾਇਦਾ । ੫ ।

(ਅ) ਫਰੀਦ

ਫਰੀਦ ਜਾਂ ਮਸਉਦ ਫਰੀਦ ਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਖੋਤਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜੰਮੇ । ਲਹੂ ਤੋਂ ਆਪ ਅਫਗਾਨ ਪਠਾਨ ਸਨ, ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦਾਨ ਸਨ, ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੂਫੀ ਸਨ ਤੇ ਵਿਚਰੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ

ਹਨ ੧੧੭੩ ਤੋਂ ੧੨੬੫ ਈ. ਆਪ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਤੋਂ ਗਦੀ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀ ਪਈ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਕੁਰਾਨ ਸੀ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਇਸਾਈਅਤ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਇਸਲਾਮੀ ਸਦਾਚਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਨਾਤਨ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਖੁਦਾ' ਤੇ 'ਰੂਹ' ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੋਲ ਇਸਲਾਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਮਕ ਹਉਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇਸਲਾਮ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਖੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਪਖ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪੜਣਾਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਇੰਨੇ ਪਰਬਲ ਨਹੀਂ, ਈਸਾਈਅਤ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਈਸਾਈਅਤ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਹਨ। ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ 'ਖੁਦਾ' ਇਸਲਾਮੀ "ਜਬਾਰ ਤੇ ਕਹਾਰ" ਵਾਲਾ ਰਖਿਆ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਸਲਾਮੀ ਜਪ, ਤਪ, ਸੰਜਮ, ਹਲੀਮੀ, ਸ਼ਰੀਅਤ, ਇਸ਼ਕ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਦਰਦ ਵਾਲੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਕਿਉਂ ਹੋ ਸਕੀ ? ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਭਾਰਤੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਈ ਸੀ ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਇਸਲਾਮੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ

ਵਰਤੇ ਸਿਵਾਏ ਕੁਝ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਲ ਸਰਾਤ, ਅਜਰਾਈਲ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਕੜਿਆ। ਫਰੀਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ। ਧਨ, ਪਿਰ, ਹੰਸ, ਬਗਲਾ, ਕਸੁੰਭਾ, ਮਜੀਠਾ, ਬੇੜਾ, ਸਰਵਰ, ਕੋਧਰਾ, ਕੰਧੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ, ਕੋਇਲ, ਮੀਂਹ, ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਮਕ ਰਹਿਸਵਾਦ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਮਗਰਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਪਰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ, ਉਡਦੇ ਪੰਛੀ, ਕੰਬਦੇ ਵਣ, ਤੁਰਦੇ ਪਾਂਧੀ, ਪਾਣੀ ਭਰੇਂਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਕੜਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਤੇ ਬੇੜਾ ਕਪਰਿ ਵਾਤ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਚਿਤ੍ਰ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਉਪਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਾਂਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਜਮਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਿਰੋਲ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸੰਤ-ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਇਸਲਾਮੀ ਨਹੀਂ।

(ੲ) ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀ

ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਭਾਵ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਯੂ.ਪੀ. ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਨ ਵਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣੀਕ ਇਕੋ ਇਕ ਹੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਿਖਾਂ ਦਾ “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ” ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਛਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਤ ਗੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਰਖਸ਼ਤ ਹੈ ।

ਨਾਮ ਭਗਤ	ਵਾਸੀ	ਜੀਵਨ ਤਰੀਕਾਂ	ਕਿੱਤਾ, ਜਾਤ ਆਦਿ
ਕਬੀਰ	ਯੂ. ਪੀ.	ਜਨਮ ੧੩੯੮ ਈ.	ਜੁਲਾਹਾ
ਰਵਿਦਾਸ	ਯੂ. ਪੀ.	ਸਮਕਾਲੀ ਕਬੀਰ ਦਾ	ਚਮਾਰ
ਰਾਮਾ ਨੰਦ	ਯੂ. ਪੀ.	ਜਨਮ ੧੦੧੭ ਈ.	ਬੈਰਾਗੀ
ਪਰਮਾਨੰਦ	ਬੰਬਈ
ਨਾਮਦੇਵ	ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	ਜਨਮ ੧੨੭੦ ਈ.	ਛੀਪਾ
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ	„	ਜਨਮ ੧੨੬੭ ਈ.	ਬ੍ਰਾਹਮਣ
ਧੰਨਾ	ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ	ਜਨਮ ੧੪੧੫ ਈ.	ਜੱਟ
ਬੇਣੀ
ਸੈਣ	ਯੂ. ਪੀ.	੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ	ਨਾਈ
ਭੀਖਣ	..	ਦਿਹਾਂਤ ੧੫੭੩ ਈ.	..
ਜੈਦੇਵ	ਬੰਗਾਲ	੧੧੭੦ ਈ.	ਬ੍ਰਾਹਮਣ
ਖੀਪਾ	ਯੂ. ਪੀ.	ਜਨਮ ੧੪੨੫ ਈ.	..
ਸਦਨਾ	ਸਿੰਧ	੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ	ਕਸਾਈ
ਸੂਰਦਾਸ	ਅਵਧ

ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ, ਸਾਂਝੇ ਰਬ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ

ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਾਕਮ ਮਹਿਕਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੀ ਰੜਕ ਤੇ ਕੁੜਿਤਣ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਪਾਰਸਰੀਰਕ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਪਜਾ ਸਕੇ । ਫਟੀਦ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਇਕੋ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਫਟੀਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਖ ਪਰੇਰਨਾ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਲਈ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਪਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਪਟੰਪਰਾ ਸੀ ਜੋ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਰਾਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਭਗਤ ਸਰਗੁਣ ਤੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਵਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਵੇਦਾਂਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਇਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਇਕੋ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਤੇ ਉਹ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਐਸਾ ਸਰੂਪ ਉਲੀਕ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਉਹ ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਹਟਾਕੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵਧਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਹੀ ਰਬੀ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਲਈ ਤੇ ਸੁਭ ਫਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ, ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਅਰਬ ਨੂੰ ਅਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੁਖ-ਰੁਪ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਗਤੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਭਗਤੀ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਟੇਟਨਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਰੇਰਨਾ ਹੈ । 'ਯੋਗ' ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ ਤੇ ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਯੋਗ, ਸਾਂਖ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਧਾਨ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਬਬਦਾਵਲੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ,

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਅਟੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਤੌਲ ਤੇ ਛੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਰਹੇ ਤੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਪਦੇ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਰਵਾਨ ਹੋਏ । ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਨੇ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਥਿਤਾਂ, ਵਾਰ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਰੂਪ ਵੀ ਅਪਣਾਏ । ਪੰਜਾਬੀਪਨ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਵਿਚ ਵਧ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਨ । ਮਰਹਟਿਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਗੇਲ ਬਹੁਤ ਸੀ ; ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂੰ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ । ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਕਬੀਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਖੁਲ੍ਹ ਵਰਤੀ ਬਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਣ । ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਤੇ ਹਰ ਭਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸੀ ਹੀ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਦਾ ਤੀਖਣ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ।

ਧਨਾਸਰੀ ਨਾਮ ਦੇਵ

ਗਹਰੀ ਕਰਿਕੇ ਨੀਵ ਖੁਦਾਈ ਉਪਰਿ ਮੰਡਪ ਛਾਏ ।
 ਮਾਰ ਕੰਡੇ ਤੇ ਕੋ ਅਧਿਕਾਈ ਜਿਨਿ ਤਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ ਬੁਲਾਏ ।
 ਹਮਰੋ ਕਰਤਾ ਰਾਮੁ ਸਨੇਹੀ !
 ਕਾਹੇ ਰੇ ਨਰ ਗਰਬੁ ਕਰਤ ਹਹੁ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਬੁਠੀ ਦੇਹੀ ।
 ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕੈਰਉ ਕਰਤੇ ਦੁਰਜੋਧਨ ਸੇ ਭਾਈ ।
 ਬਾਰਹ ਜੋ ਜਨ ਛਤ੍ਰ ਬੁਲੈਬਾ ਦੇਹੀ ਗਿਰਝ ਨਾ ਖਾਈ ।
 ਸਰਬ ਸੁਇਨ ਕੀ ਲੰਕਾ ਹੋਤੀ ਰਾਵਨ ਸੇ ਅਧਿਕਾਈ ।
 ਕਹਾਂ ਭਇਓ ਦਰ ਬਾਂਧੇ ਹਾਥੀ ਖਿਨ ਮਹਿ ਭਈ ਪਰਾਈ ।
 ਦੁਰਬਾਸਾ ਸਿਉ ਕਰਤ ਠਗਉਰੀ ਜਾਵਦ ਏ ਫਲ ਪਾਏ ।
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਜਨ ਅਪੁਨੇ ਉਪਰਿ ਨਾਮ ਦੇਉ ਹਰ ਗੁਨ ਗਾਏ ।
 ਕਬੀਰ ਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਮਤ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਗਉੜੀ

ਸੁਰਤਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਦੁਇ ਕੰਨੀ ਮੁੰਦਾ, ਪਰਮਿਤਿ ਬਾਹਰਿ ਖਿੰਬਾ ।

ਸੁੰਨ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ ਬੈਸਣੁ ਕਲਪ ਬਿਬਰਜਤਿ ਪੰਬਾ ।

ਮੇਰੇ ਰਾਜਨ ਮੈ ਬੈਰਾਗੀ ਜੋਗੀ । ਮਰਤ ਨ ਸੋਗ ਬਿਓਗੀ !

ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਮਹਿ ਸਿੰਗੀ ਮੇਰਾ ਬਟੁਆ ਸਭੁ ਜਗ ਭਸਮਾਧਾਰੀ ।

ਤਾੜੀ ਲਾਗੀ ਤ੍ਰਿਪਲ ਪਲਟੀਐ ਫੂਟੇ ਹੋਏ ਪਸਾਰੀ ।

ਮਨੁ ਪਵਨੁ ਦੁਇ ਤੁੰਬਾ ਕਰੀ ਹੈ ਜੁਗ ਜੁਗ ਸਾਰਦ ਸਾਜੀ ।

ਬਿਰੁ ਭਈ ਤੰਤੀ ਤੂਟਸਿ ਨਾਹੀ ਅਨਹਦ ਕਿੰਗਰੀ ਬਾਜੀ ।

ਸੁਨਿ ਮਨ ਮਗਨ ਭਏ ਹੈ ਪੂਰੇ ਮਾਇਆ ਡੋਲ ਨ ਲਾਗੀ ।

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਤਾ ਕਉ ਪੁਨਰਪਿ ਜਨਮੁ ਨਹੀਂ ਖੇਲਿ ਗਇਓ ਬੈਰਾਗੀ ।

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ, ਸੂਹੀ ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਹਨ) ।

(੫) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ।

(ਅ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ।

(ੲ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ।

(ਸ) ਛਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਵਿਤਾ ।

(ਕ) ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ; ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਿਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ; ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ; ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਹਾਂ, ਹਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ । ਜਾਂ ਘਟੋ ਘਟ ਹਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਖਰਾ ਰੰਗ, ਸਾਂਝੀ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਇੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਾਂਝ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਖ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹਨ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕਵੀ ਦਾ ਖਾਸ ਮੰਤਵ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵੀ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੀ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏਗਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਧਾਰਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੰਗ ਉਘੜਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਕਵੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇਥੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਿਛੇ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

(੧) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਇਹ ਗਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵੇਦਾਂ (ਭਾਵ ਚਾਰ ਵੇਦ, ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ, ਸਤਾਈ ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਗੀਤਾ) ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਸ਼ਬਦ” (Intuition) ਰਾਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤਜਰਬਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸਾਧਨ (ਪਰਮਾਣ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਸਨ। ਤੇ “ਸ਼ਬਦ” ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਸੀ ! ਇਹ ਗਲ ਪੂਰਬ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾ ਸਾਖਿਆਤ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ, ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਰਸ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਛਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਾ ਵੇਦ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ — ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਤੇ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ੧੪੩੦ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਸਤਰ ਇਨ ਬਿਨ ਵੇਦ (ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ) ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਣਾ ਵੀ ਕੁਫਰ ਹੈ, ਇਹੋ ਗਲ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਗਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਭਾਰਤੀ ਦਿਹਿਸਵਾਦ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ, ਰਸ, ਸੁਆਦ ਦੇ ਹੀ ਬ੍ਰਿਛ ਸਨ।

ਹੁਣ, ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮੰਡਨ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਮੰਡਨ। ਸੋਮੇਂ ਇਹ ਮੰਡਵ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ :—

- (੧) ਵੇਦ—ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ।
- (੨) ਕਤੋਬ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਟਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਫੀ ਸੀ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ।
- (੩) ਬੁਧ-ਧਰਮ ; ਨਾਥ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ।
- (੪) ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਜੋ ਸ਼ੰਕਰ ਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਦਾਂਤ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪਰਵਲਤ ਹੋਏ ।
- (੫) ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਵਿਕਾਸ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ “ਤਿਗੁਣੀ” ਹੀ ਸਮਝਦੇ । ਪਟੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਬੇਣੀ ਆਦਿ ਪੂਰਬ ਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਪਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਤੇ ਇਹ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੋਮਾਂ ਹੋ ਨਿਬੜੀ । ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਵਾਕਾਂ ਤੇ ਵਾਕਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਠੀਕ ਗਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸਦਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਰਮਤੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਇਸ ਸਾਂਝ ਦੇ ਜ਼ਾਮਨ ਰਹੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਕ ਕਵਿਤਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁਕਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਰਮਤੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੂਜੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਪੁਚਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ । ਤਦ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਰ ਪਖ ਤੋਂ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਸਾਂਝ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੇਦਾਂ (ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ) ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਏ ਹਨ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ ; ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਖ ਨੂੰ ਚਾਨਿਆਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ;
ਯੋਗ ਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ ਪਾਸੋਂ ਸੰਜਮ ਤੇ ਚਿਤ ਨਿਰੋਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਹੈ ;
ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ
ਲਏ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਰੇ ਉਪਰ ਦੱਸੇ
ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਜਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ।

(੧) ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰ ; (੨) ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ (੩) ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰ ।

(੧) ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰ :—ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ
ਦਾ ਨਿਟਣਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਤੇ ਜਗਤ-
ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
ਨਿਰੰਦੇਹ ਵੇਦ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ
ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਪਰਵਾਨ ਹਨ,
ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਵਨ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਵੇਦ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ
ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ । ਸਰਗੁਣ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੇ ਉਨਮਾਧ
ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਵੇਦ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਹਨ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਲੀਯਤ ਸਦਾ ਸਤ,
ਚਿਤ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮੰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਸਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਦਾ ਇਹੋ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
ਨੇ ਲਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ।

ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਤ, ਚਿਤ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ
ਇਸ ਨੂੰ ਹਉਮੈਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਛੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਕਰਮਬਧ
ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜੋਤਿ-
ਸਰੂਪ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਦੋਰ ਵਿਚੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ 'ਅਸਲੇ'
ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਦੁੰਦਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ—ਇਹੋ ਵੇਦ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ।

ਜਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ 'ਸਦੀ ਤੇਰੀ
ਕੁਦਰਤ' ਹੈ—ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ
ਵੇਦ ਦਾ ਹੀ ਮਤ ਹੈ ।

ਯੋਗ ਮਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ ; 'ਜਪੁ' ਤੇ 'ਸਿਧ ਗੋਬਿੰਦ' ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹਨ । 'ਓਅੰਕਾਰ' ਵਿਚ 'ਉਤਰ ਮਿਮਾਂਸਾ' ਦਾ ਮੰਡਨ ਹੈ ਤੇ 'ਪੂਰਬ ਮਿਮਾਂਸਾ' ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ । ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਨ ਸਾਧਾਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਵੇਦਾਂ ਦੇ 'ਵਿੰਦਰ' 'ਯਮਰਾਜ' ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਧਰਤੀ, ਪਵਣ, ਪਾਣੀ, ਸੂਰ੍ਯ ਦੇਵਤੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

(੨) ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਪਖ ਵਿਚ ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਾਪਰ ਸਬੰਧ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨਾਮ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਇਕ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਵੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਨ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ, ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਮਨ ਦੀ ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਜੋੜਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਮਨ ਵਿਚ 'ਵਿਕਾਰ' ਤੇ 'ਵੰਗਿਆਈ' ਦਾ ਦਵੰਦ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦਵੈਤ ਤੇ ਦਵੰਦ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲਏ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਵੇਦ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹਨ । ਪਰ ਵੇਦ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਅੰਧਕਾਰ' ਵੀ ਹੈ ਤੇ 'ਤੇਜ' ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ।

(੩) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਬੰਧ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਵੀ ਹਨ । ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਮਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪਰੋਰਤ ਹਨ ।

(੪) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੋ ਹਨ, (੧) ਵੇਦ ਤੇ ਵੇਦਾਂ-ਪ੍ਰਯੰਤ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜੋ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਬਿਸ਼ਨਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਜੋਗੀਆਂ, ਫਰੀਦ ਸੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਏ (੨) ਦੂਜੀ ਪਰੇਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਜਿਸਦੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੰਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਪਹਿਰਿਆਂ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਪੱਟੀ, ਗੋਸ਼ਟ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਬਿਤੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਲੌਕਿਕ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਕਿਤਾਬੀ ਵੀ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਰਖ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗੀਤ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਸ, ਧੁਨੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਛੰਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਬੜੀ ਖਿਚ ਟੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰੂਜ਼ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਛੰਦ ਬੜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਹਨ ਜਾਂ ਰਚੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਪੱਧਿਤੀ ਤੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਸਿਧੇ ਸਿਕੇਬੰਦ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਏ ਤੇ ਬੜੇ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਟਕਸਾਲੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਛੰਦ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰੀਵਰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ, ਕਾਫੀ ਆਦਿ ਛੰਦ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੂਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਤੇ ਪਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

(੩) ਜੋਗੀਆਂ, ਫਰੀਦ ਜੀ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਰਹਿੰਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਉਥੋਂ ਹੀ ਲਈ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਵੀ ਲਏ। ਬੋਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਲਗੋਭਾ ਸ਼ੰਤ ਭਾਖਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪਰਯੋਗ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੌਲਿਕ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ

ਦੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੌੜਾ ਭੁਮਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ-ਤਜਰਬਾ ਸੀ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾਏ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਪਰਪਾਟੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਘਰ ਦੇ ਸਭ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਈ ਹੈ । 'ਜਪ' ਤੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਤੇ 'ਸਿਧਗੋਸ਼ਟ' ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਧਾਨ ਹੈ । ਸੌਦਰ, ਅਮੁਲ, ਵਿਸਮਾਦ, ਹਉਮੈ, ਕੁਦਰਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਸਲੋਕ ਵੇਦ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਪਰਮਾਣ ਹਨ ।

(੧) ਮੁੰਦਾ, ਸੰਤੋਖ, ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ।

ਖਿੰਬਾ ਕਾਲ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆਂ, ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਤੀਤ ।

(੨) ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰ । ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦ ਹਥੀਆਰ ।

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ । ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ।

(ਪੁਰਾਤਨ ਪਰਚਲਤ)

(੩) ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ, ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ।

ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ।

(ਪਰੰਪਰਾਈ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿੱਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ)

(੪) ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ ।

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ ।

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਾੜ੍ਹਕ ਮੋਹ ।

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਦੁਧ ਹੋਇ ।

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ ।

ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ

(੫) ਬ੍ਰਹਮੈ ਗਰਬ ਕੀਆ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਆ ।

ਬੇਦ ਥੀ ਬਿਪਤਿ ਪੜੀ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ।

ਜਹ ਪ੍ਰਭ ਸਿਮਰੇ ਤਹੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ।
 ਐਸਾ ਗਰਬੁ ਬੁਰਾ ਸੰਸਾਰੇ । ਜਿਸੁ ਗੁਰੂ ਮਿਲੈ ਤਿਸੁ ਗਰਬੁ ਨਿਵਾਰੈ ।
 ਰਹਾਉ । ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ । ਜਤਨ ਕਰੇ ਬਹੁ
 ਭਾਰ ਅਫਾਰੀ ।

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪੂਛੇ ਜਾਇ ਪਇਆਰੀ । ਹਰੀ ਚੰਦੁ ਦਾਨੁ ਕਰੈ ਜਸ ਲੇਵੈ ।
 ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਅੰਤਨ ਪਾਇ ਅਛੇਵੈ । ਆਪਿ ਭੁਲਾਇ ਆਪੇ ਮਤਿ ਦੇਵੈ ।
 ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਰਾਚਾਰੀ । ਪ੍ਰਭ ਨਾਰਾਇਣੁ ਗਰਬ ਪ੍ਰਹਾਰੀ ।
 ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਧਾਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰੀ ।

ਭੂਲੋ ਰਾਵਣਿ ਮੁਗਧ ਅਚੇਤਿ । ਲੂਟੀ ਲੰਕਾ ਸੀਸ ਸਮੇਤਿ ।
 ਗਰਬਿ ਗਇਆ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਤਿ ।
 ਸਹਸਬਾਹੁ ਮਧੁਕੀਟ ਮਹਿਖਾਸਾ । ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹ ਬਿਧਾਸਾ ।
 ਦੈਂਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ ।
 ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ, ਰਕਤਬੀਜੁ ਕਾਲੁ ਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ ।
 ਦੈਂਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ । ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੇ ।
 ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਦੈਂਤ ਸੰਘਾਰੇ । ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਿ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰੇ ।
 ਬੂਢਾ ਦੁਰਯੋਧਨ ਪਤਿ ਖੋਈ । ਰਾਮ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਜੋਈ ।
 ਜਨ ਕਉ ਦੂਖਿ ਪਚੈ ਦੁਖੁ ਹੋਈ ।
 ਜਨਮੇਜੈ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ । ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਵੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਿਆ ।

ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਭੂਲੇ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ।

ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਚੰਡੂਰੁ ਨ ਕੋਈ । ਰਾਮ ਨ ਦੀਨਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪਤਿ ਖੋਈ ।

ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸ ਨ ਰਾਖੈ ਕੋਈ ।

‘ਕੁਦਰਤਿ’ ਤੇ ‘ਵਿਸਮਾਦ’ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ
 (ਉਪਨਿਸ਼ਦ) ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ
 ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਕੁਦਰਤਿ

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਖੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੇਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪੈਨੁਣ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਪਿਆਰੁ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਸੀ ਰੰਗੀ ਕੁਦਰਤਿ ਜੀਅ ਜਹਾਨ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਨੇਕੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਬਦੀਆ ਕੁਦਰਤਿ ਮਾਨੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ।
 ਕੁਦਰਤਿ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਕੁਦਰਤਿ ਧਰਤੀ ਖਾਕੁ ।
 ਸਭ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਤੂੰ ਕਾਦਰ ਕਰਤਾ ਪਾਕੀ ਨਾਈ ਪਾਕੁ ।
 ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਵੇਖੈ ਵਰਤੈ ਤਾਕੋ ਤਾਕੁ ।

ਵਿਸਮਾਦੁ

ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਦ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ । ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ । ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ । ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੇਡਹਿ ਵਿਡਾਲੀ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਖਾਣੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਦਿ ਲਗਹਿ ਪਰਾਣੀ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੁਖ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੋਗ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਿਫਤ ਵਿਸਮਾਦੁ ਸਾਲਾਹ । ਵਿਸਮਾਦੁ ਉਬੜ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰਾਹ ।
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਨੇੜੈ ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੂਰਿ । ਵਿਸਮਾਦੁ ਦੇਖੈ ਹਾਜਰਾ ਹਜੂਰਿ ।
 ਵੇਖਿ ਵਿਡਾਣੁ ਰਹਿਆ ਵਿਸਮਾਦੁ । ਨਾਨਕ ਬੁਝਣੁ ਪੁਰੈ ਭਾਗਿ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਸਲੋਕ ਐਸੇ ਭੀ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇ ਦਿਤਾ 'ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਬੁਝਹਿ ਤਾਹਿ' ਭਾਵ ਇਸ ਸਲੋਕ ਦੇ ਭਾਵ ਉਹ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ । ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦਾਹਰਣ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਹ ਦੋ ਸਲੋਕ ਹਨ ।

ਨਾਨਕ ਮੇਰੁ ਸਰੀਰ ਕਾ ਇਕ ਰਥ ਇਕੁ ਰਥਵਾਹੁ ।
 ਜੁਗ ਜੁਗ ਫੇਰਿ ਵਟਾਈਅਹਿ ਗਿਆਨੀ ਬੁਝਹਿ ਤਾਹਿ ।

ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਰਬ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਰਬਵਾਹੁ' ਨਾਲ । ਇਹ ਉਪਮਾ 'ਮਲਿੰਦਾ ਪਨਹ' ਤੇ 'ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ' ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਸਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ', 'ਚਰਣ ਵਿਯੂਹ', 'ਗਾਇਤ੍ਰੀ' ਤੇ 'ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ । ਸਲੋਕ ਹੈ ।

ਸਾਮ ਕਹੈ ਸੇਤੰਬਰ ਸੁਆਮੀ ਸਚ ਮਹਿ ਆਫੈ ਸਾਚਿ ਰਹੇ ।

ਸਭਿ ਕੋ ਸਚਿ ਸਮਾਵੈ ।

ਰਿਗੁ ਕਹੈ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ । ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਦੇਵਾ ਮਹਿ ਸੂਰੁ ।

ਨਾਇ ਲਇਐ ਪਰਾਛਤ ਜਾਹਿ । ਨਾਨਕ ਤਉ ਮੋਖਤਰੁ ਪਾਹਿ ।

ਜੁਜ ਮਹਿ ਜੋਰਿ ਛਲੀ ਚੰਦਰਾਵਲ ਕਾਨੁ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਦਮੁ ਭਇਆ ।

ਪਾਰਜਾਤ ਗੋਪੀ ਲੈ ਆਇਆ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਮਹਿ ਰੰਗ ਕੀਆ ।

ਕਲਿ ਮਹਿ ਬੇਦ ਅਥਰਬਣੁ ਹੁਆ ਨਾਉ ਖੁਦਾਈ ਅਲਹੁ ਭਇਆ ।

ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਰੇ ਤੁਰਕ ਪਠਾਣੀ ਅਮਲੁ ਕੀਆ ।

ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹ ਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ । ਪਰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ।

(ਅ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੁਰ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਤਸਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਖਸੀਅਤ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਿਰਾਲਾ ਰੰਗ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਲਾਤਾ ਜਿਹਾ ਇਧਰ ਉਧਰ ਫਰਕ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ

ਨੇ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿੰਨਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਪਖ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਖ ਤੇ। ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।
 ਛਾਵੇ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵੇਖ ਵਿਚ ਬਾਹਲਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਰ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਛਾਵੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਂਝੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਸਿਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਵਲੋਵਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹਨ। ਹਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੋ—ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਗੇਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭ੍ਰਮਣ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰਾ ਦੀ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਆਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਰਖਿਆ ਕਿ ਚੇਲਾ, ਸਿਖ, ਚਾਕਰ ਜਾਂ ਸੇਵਕ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ—‘ਅਨੰਦ’ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੱਸੇ, ਮਨ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਦਾ ਵਲ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਪਖ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਧਾਰਮਕ ਪਖ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਸੰਗਤ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਸਰਲਤਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਉਮਾਹ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਤਰਲਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੌਕੇ, ਹਾਵੇ, ਆਹਾਂ ਤੇ ਅਥਰੂ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਹੈ, ਇੰਬਾਵਲੀ ਹੈ, ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿ੍ਰਣਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹਦਾਂ ਟਪ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਨਿਰੋਲ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉੱਨਾ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਿਠੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ,

ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਬੰਧਪ, ਭਰਾਤਾ ਵਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਹਮ ਮੈਲੇ ਤੁਮ ਉਜਲ ਕਰਤੇ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਿੰਮਰਤਾ, ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ, ਹਮਦਰਦੀ, ਮਿਠਾਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਖਿਮਾ ਹੈ। ਸਰੋਦ ਹੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ। ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ, ਛੰਦ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਵੱਤੋ ਹਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਆਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਝੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਗੁੜ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭਿਅਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ, ਬੌਧਕਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵਧ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਸ ਕੇ ਉਹ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਉਚੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀਰਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕ ਤੇ ਪਦੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅਨੰਦ' ਵਿਚੋਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ 'ਅਗਮ ਅਗੋਚਰ' ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖੋ ਤੇ

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ।

ਅੰਤੋ ਨ ਪਾਇਆ ਕਿਨੈ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਤੂੰ ਜਾਣਹੇ।

ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਖੋਲ ਤੇਰਾ ਕਿਆ ਕੋ ਆਖਿ ਵਖਾਣਏ।

ਆਖਹਿ ਤ ਵੇਖਹਿ ਸਭੁ ਤੂ ਹੈ ਜਿਨਿ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ।

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਤੂ ਸਦਾ ਅਗੰਮੁ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ। ੧੨।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਹੈ। 'ਸੁਖਮਨੀ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕੀਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਦਾ ਪਰਮਾਣੀਕ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵੀ। ਇਕੀਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਕੁਝ ਭਾਗ ਇਥੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਸਲੋਕ

ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ।

ਆਪਨ ਕੀਆ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਹੀ ਫਿਰ ਜਾਪਿ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀ

ਜਬ ਆਕਾਰੁ ਇਹੁ ਕਛੁ ਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤਾ ।
 ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤਬ ਕਹ ਤੇ ਹੋਤਾ ।
 ਜਬ ਧਾਰੀ ਆਪਨ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ।
 ਤਬ ਬੈਰ ਬਿਰੋਧ ਕਿਸੁ ਸੰਗ ਕਮਾਤਿ ।
 ਜਬ ਇਸਕਾ ਬਰਨੁ ਚਿਹਨੁ ਨ ਜਾਪਤ ।
 ਤਬ ਹਰਖ ਸੋਗ ਕਹੁ ਕਿਸਹਿ ਬਿਆਪਤ ।
 ਜਬ ਆਪਨ ਆਪ ਆਪਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ।
 ਤਬ ਮੋਹ ਕਹਾ ਕਿਸੁ ਹੋਵਤ ਭਰਮ ।
 ਆਪਨ ਖੇਲ ਆਪ ਵਰਤੀਜਾ ।
 ਨਾਨਕ ਕਰਨੇ ਹਾਰੁ ਨ ਦੂਜਾ । ੧ ।
 ਜਬ ਹੋਵਤ ਪ੍ਰਭ ਕੇਵਲ ਧਨੀ ।
 ਤਬ ਬੰਧ ਮੁਕਤਿ ਕਹੁ ਕਿਸ ਕਉ ਗਨੀ ।
 ਜਬ ਏਕਹਿ ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਪਾਰ ।
 ਤਬ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਕਹੁ ਕਉਨ ਅਉਤਾਰ ।
 ਜਬ ਨਿਰਗੁਨ ਪ੍ਰਭ ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ।
 ਤਬ ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਕਹਹੁ ਕਿਤੁ ਠਾਇ ।
 ਜਬ ਆਪਹਿ ਆਪ ਆਪਨੀ ਜੋਤਿ ਧਰੈ ।
 ਤਬ ਕਵਨ ਨਿਭਰੁ ਕਵਨ ਕਤ ਡਰੈ ।
 ਆਪਨ ਚਲਿਤ ਆਪਿ ਕਰਨੈ ਹਾਰ ।
 ਨਾਨਕ ਠਾਕੁਰ ਅਗਮ ਅਪਾਰ । ੨ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸ ਹਦ ਤੀਕ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸ਼ਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸੋਲਹੇ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ 'ਸਹੰਸਰਨਾਮਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਇਸ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਅੰਤਤਜਾਮੀ ਮਧੁ ਸੁਦਨ ਦਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ ।
 ਰਿਖੀ ਕੇਸ ਗੋਵਰਧਨਧਾਰੀ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ । ੧ ।

ਮੋਹਨ ਮਾਧਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੇ । ਜਗਦੀਸੁਰ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ ।
 ਜਗਜੀਵਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ । ੨ ।

ਧਰਣੀਧਰ ਈਸ ਨਰਸਿੰਘ ਨਾਰਾਇਣ । ਦਾੜਾ ਅਗੇ ਪਿਥਮ ਧਰਾਇਣ ।
 ਬਾਵਨ ਰੂਪ ਕੀਆ ਤੁਧੁ ਕਰਤੇ ਸਭ ਹੀ ਸੇਤੀ ਹੈ ਚੰਗਾ । ੩ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ । ਬਨਵਾਲੀ ਚਕ੍ਰ ਪਾਣਿ ਦਰਸਿ
 ਅਨੁਪਿਆ ।

ਸਹਸ ਨੇਤ੍ਰ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ ਇਕ ਦਾਤਾ ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ । ੪ ।

ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਅਨਾਥਹ ਨਾਥੇ, ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਸਗਲ ਹੈ ਸਾਥੇ ।
 ਬਾਸੁਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਤੇ ਬਰਨ ਨ ਸਾਕਉ ਗੁਣ ਅੰਗਾ । ੫ ।

ਮੁਕੰਦ ਮਨੋਹਰ ਲਖਮੀ ਨਾਰਾਇਣ । ਦਰੋਪਤੀ ਲਜਾ ਨਿਵਾਰਿ ਉਧਾਰਣ ।
 ਕਮਲਾ ਕੰਤ ਕਰੈ ਕੰਤੁਹਲ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹੰਗਾ । ੬ ।

ਅਮੋਘ ਦਰਸ਼ਨ ਅਜੂਨੀ ਸੰਭਉ । ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਜਿਸੁ ਕਦੇ ਨਾਹੀ ਖਉ ।

ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਬਗਤ ਅਗੋਚਰ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਝ ਹੀ ਹੈ ਲਗਾ । ੭ ।

ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ ਬੈਕੁੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ । ਮਛੁ ਕਛੁ ਕ੍ਰਮ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ ।
 ਕੇਸਵ ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਹੋਇਗਾ । ੮ ।

ਨਿਰਾਹਾਰੀ ਨਿਰਵੈਰ ਸਮਾਇਆ । ਧਾਰਿ ਖੇਲ ਚਤੁਰਭੁਜ ਕਹਾਇਆ ।
 ਸਾਵਲ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਬਣਾਵਹਿ ਬੇਣੁ ਸੁਨਤ ਸਭ ਮੋਹੈਗਾ । ੯ ।

ਬਨਮਾਲਾ ਬਿਭੂਖਨ ਕਮਲ ਟੈਨ । ਈਂਦਰ ਕੁੰਡਲ ਮੁਕਟ ਬੈਨ ।
 ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀਮਹਾ ਸਾਰਥੀ ਸਤ ਸੰਗਾ । ੧੦ ।

ਪੀਤ ਪੀਤੰਬਰ ਤਿਭਵਨ ਧਣੀ । ਜਗਨਾਥੁ ਗੋਪਾਲੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀ ।
 ਸਾਰੰਗਧਰ ਭਗਵਾਨ ਬੀਠਲਾ ਮੈ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਸਰਬੰਗਾ । ੧੧ ।

ਨਿਹਕੰਟਕੁ ਨਿਹਕੇਵਲ ਕਹੀਐ । ਧਨੇਜੈ ਜਲਿ ਥਲਿ ਹੈ ਮਹੀਐ ।

ਮਿਰਤ ਲੋਕ ਪਇਆਨ ਸਮੀਪਤ ਅਸਥਿਰ ਥਾਨੁ ਜਿਸ ਹੈ ਅਭਗਾ । ੧੨ ।

ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ । ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਪਏ ਸਰਣਾਈ ਦੇਹੁ ਦਰਸੁ ਮਨਿ ਰੰਗੁ ਲਗਾ । ੨੦ ।

ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਤੂਹੈ ਜਾਣਿਹਿ । ਤੂ ਆਪੇ ਕਥਹਿ ਤੈ ਆਪਿ ਵਖਾਣਿਹਿ ।

ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਦਾਸਨ ਕੋ ਕਰੀਅਹੁ ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਦਾਸਾ ਰਾਖੁ ਸੰਗਾ । ੨੧ ।

(ੲ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ
ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ।

ਇਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ, ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ, ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ੧੧ ਭੱਟ (ਕਲੂ, ਜਲਪ, ਕੀਰਤ, ਹਰੀਬੰਸ ਆਦਿ) ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤ੍ਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ । ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਜਤਿ ਪਹਾਰਾ' ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ । ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਿਠਾ ਤੇ ਸਰਲ ਉਲੀਕਣ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਭੱਟ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਥੇ ਸੱਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਤੌਲ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਭੱਟਾਂ ਨੇ 'ਸਵੱਯਾ' ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਬਣੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਪਰ ਸੱਤੇ, ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵਰਤੀਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ । ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭੱਟ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨੂੰ ਢਾਢੀਆਂ ਵਾਂਗ ਅਭਿਆਸ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉਹ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਠਨ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਸੱਤੇ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਰੋਲ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਉਥੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਕਠਨ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ । ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

(ਸ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਰ ਸਿਖ ਕਵੀ

ਸਾਲਸ ਰਾਏ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪਟਨੇ ਆਇਆ, ਵੀ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਸੁਥਰਾ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਬੜਾ ਹਾਸਰਸੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਭਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਸੀ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ, ਸਿਖ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਲਿਖਦਾ, ਗੁਰਪਦਵੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਂਦਾ, ਸਚੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਲਫ਼ਣ ਦੱਸਦਾ ਤੇ ਗੁਰ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਗਤ ਬਣਾਂਦਾ, ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਭੁੰਘਾ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਅਧਿਐਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਪਰਗਟ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੰਘੀ ਵਾਕਫੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਤੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਾਬੂ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਯੋ ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੱਯੋ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਭੁੰਘੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਬਲ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਜੈਦੇਵ' ਨੇ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕਾਵਿ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਉਸ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹੈ।

(ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ)

ਗੋਤਮ ਤਪੇ ਵਿਚਾਰ ਕੈ ਰਿਗ ਵੇਦ ਕੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ।

ਨਯਾਇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਮਥ ਕਰ ਸਭ ਬਿਧ ਕਰਤੇ ਹਥ ਜਣਾਈ।

ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਤੇ ਵਸ ਹੈ ਹੋਰ ਬਾਤ ਵਿਚ ਚਲੇ ਨ ਕਾਈ ।
 ਦੁਹੀਂ ਸਿਰੀਂ ਕਰਤਾਰ ਹੈ ਆਪ ਨਿਆਰਾ ਕਰ ਦਿਖਲਾਈ ।
 ਕਰਤਾ ਕਿਨੈ ਨ ਦੇਖਿਆ ਕੁਦਰਤ ਅੰਦਰ ਭਰਮ ਭੁਲਾਈ ।
 ਸੋਹੰ ਬ੍ਰਹਮ ਛਪਾਇਕੈ ਪੜਦਾ ਭਰਮ ਕਰਤਾਰ ਸੁਣਾਈ ।
 ਰਿਹਾ ਕਹੈ ਸੁਣ ਗੁਰਮੁਖਹੁ ਆਪੇ ਆਪ ਨ ਦੂਜੀ ਰਾਈ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਨਾਂ ਨ ਸੋਝੀ ਪਾਈ । | ੯ |

ਫਿਰ ਜੈਮਨ ਰਿਖ ਬੋਲਿਆ ਜੁਜਰਵੇਦ ਮਥ ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ ।
 ਕਰਮਾਂ ਉਤੇ ਨਿਬੜੇ ਦੇਹੀ ਮੱਧ ਕਰੇ ਜੋ ਪਾਵੈ ।
 ਥਾਪਯੋ ਸੁ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਰਮ ਵਾਸ ਕਰ ਆਵੈ ਜਾਵੈ ।
 ਸਹਸਾ ਮਨਹੁ ਨ ਚੁਕਈ ਕਰਮਾਂ ਅੰਦਰ ਭਰਮ ਭੁਲਾਵੈ ।

| ੧੦ |

ਸਯਾਮ ਵੇਦਸੋ ਕਉ ਧ ਕਰ ਮਥ ਵੇਦਾਂਤ ਬਿਆਸ ਸੁਣਾਯਾ ॥
 ਕਥਨੀ ਬਦਨੀ ਬਾਹਿਰਾ, ਆਪੇ ਆਪਨ ਬ੍ਰਹਮ ਜਣਾਯਾ ।
 ਨਦਰੀ ਕਿਸੇ ਨ ਲਿਆਵਈ ਹਉਮੈ ਅੰਦਰ ਭਰਮ ਭੁਲਾਯਾ ।
 ਆਪ ਪੁਜਾਇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਭਾਉ ਭਗਤ ਦਾ ਮਰਮ ਨਾ ਪਾਯਾ ।

| ੧੧ |

(ਹ) ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਾਈ । ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ (੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (੨) ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ੧੮ ਪੁਰਾਣ (੩) ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ (੪) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਟਕ ਤੇ ਉਪਨਿਆਸ (੫) ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਤੀਬਰ ਤੇ ਭੁੰਘੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਬਣਾਇਆ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਯੁਧਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ, ੨੪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਤੇ ਕਾਮ ਅਧੀਨ ਮਨੁਖ ਦੀ ਰਸਾਤਲਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਜਾਂ ਲਿਖਤੀ ਗਲਪ ਵਿਚੋਂ

ਚੁਣਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਣ-ਆਭਾ ਦੇ ਕੇ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਪਖੰਡਾਂ ਤੇ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਸਨਿਆਸੀ ਤੇ ਜੋਗੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਹੈ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੀਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਸਹੰਸਰ ਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਨਾਮਮਾਲਾ 'ਜਾਪੁ' ਤੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ' ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਹੈ, ਸ਼ਸਤਰ ਮਾਲਾ ਵੀ ਬਣਾਈ ਹੈ—ਜੋ ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਮੇ ਸਨ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਬੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਿਜੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਸਮਾਸ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹਨ । 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਇਕ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਹੈ ।

ਪਰ ਹਰ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਸਥਾਰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਨਵੇਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵਹਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ । 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪੁਰਾਣਕ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ।

(ਕ) ਦਸਮ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਪਰਸਿਧ ਹਨ ਪਰ ਰਾਮ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਫੰਕਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਜਿੰਨੀ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸੁਰੱਖਿਤ ਹੈ । ਜੋ ਸੋਮੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਈ ਬ੍ਰਿਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ । ਛੰਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ । ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ । ਉਹ ਆਤਮਕ ਬਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸੀ ਪਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਬੜੇ ਬਲਵਾਨ ਸਨ ।

(੬) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਗਤ ਤੇ ਫਕੀਰ ਕਵੀ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸਾਰੀ ਭਗਤੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲੱਭਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿਰਦਾ ਰਾਮ, ਛਜੂ, ਜਲੂਣ, ਵਲੀ ਰਾਮ, ਬਾਬਾ ਲਾਲ, ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਕਾਹਨਾ, ਚਤਰ ਦਾਸ, ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਕਈ ਧਾਰਮਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਤੇ ਕਈ ਇਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਵਜੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ, ਸ਼ਾਹ ਲਤੀਫ, ਮੁਕਬਲ, ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਆਦਿ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ ਮਨੁਖ ਰਸਾਤਲਤਾ ਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕਣਾ, ਕਾਮ ਤੋਂ ਉਚਾ ਉਠਾਣਾ, ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲਾਲਚ ਤੇ ਪਿਆਰ ਘਟਾਣਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਬਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ । ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ, ਪਖੰਡ ਤੇ ਭੇਖ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਉਪਾਸਨਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦਾ ਦਾ ਭੈ, ਸੰਤੋਖ-ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਲੋੜ, ਸਿਮਰਨ ਬੰਦਗੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸਨ । ਪਰਤੱਖ ਜੀਵਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਕਰਾਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵੇਦ, ਭਗਵਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਲ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਭਗਤ ਤੇ ਫਕੀਰ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਦੋਵੇਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ । ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਲ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤ ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਅੰਸ਼ ਭਗਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸੀ । ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰਾਮੀਨ ਰੰਗ ਸੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਢੋਲ ਚਾਲ

ਵਾਲੀ ਵੋਲੀ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਧ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਰਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿਤਾਬੀ, ਮਾਂਸ਼ ਪਾਰੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸੀ। ਰਾਮ ਜੀ, ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ, ਗੀਤਾ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਨ। ਭੇਖ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਨੁਖੀ ਸਦਾਚਾਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਲੋਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਬਾਰਮਾਂਹ, ਅਠਵਾਰੇ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾਏ।

(੭) ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ-ਕਾਵਿ

੧੭੦੮ ਈ. ਤੀਕ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਅਟੰਡ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪੀਲੂ ਨੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ, ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ (੧) ਸੱਸੀ ਪੁੱਠੀ (੨) ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ (੩) ਯੂਜ਼ਫ ਜੁਲੈਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਮੇ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ 'ਹੀਰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਦਮੋਦਰ ਅਟੋੜਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ, ਪੀਲੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਪਰ ਟੂਫੀ ਧਾਰਾ ਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛੋਹ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਸੀ, ਹਾਫਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਾਧਾਰਨ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਇਲਮ ਸੀ, ਹਾਫਜ਼ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਆਈਆਂ

ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ' ਦੀ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਈਆਂ ਪਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੋਮੇਂ ਦਾ ਆਇਆ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਸ਼ਕੀਆ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਦਿਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਵੈਸੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ, ਭਾਟਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪਟਕਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਗਿਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸੁਵੰਬਰ ਤੇ ਰੰਧਰਵ ਵਿਆਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਸਨ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੇਵੀ ਵੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਹਨ, ਸਵਿਤਰੀ ਸਤਿਆਵਾਨ ਤੇ ਨਲ ਦਮਿਅੰਤੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਸਨ । ਗੱਲ ਕੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕੁਝ ਅਗੋਂ 'ਜਾਇਸੀ' ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਕਾਵਿ 'ਪਦਮਾਵਤ' ਲਿਖ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ 'ਢੋਲਾ ਮਾਰੂ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਨਜ਼ਮੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਜੋ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਮਾਨਿਆ, ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਝੰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤੇ ਪੀਲੂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਕੱਢਿਆ, 'ਸਸੀ ਪੁਨੂੰ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫਿੰਧ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਤੇ ਗਵਾਂਢੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ, 'ਧੂਫੁਫ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਧੜਾ ਧੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿੱਸਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮੀਆਂ । ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬੇਅੰਤ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹੈ । ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ । (੧) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ (੨) ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰ ਸਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰੀਤੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ।

ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਈ ਤਿੰਵੇਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੇ ਛੰਦ ਮੌਲਿਕ ਪਰ ਉਹ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ। ਪੀਲੂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਇਸੇ ਤੌਲ ਦੀ ਰਹੀ, ਉਹ ਮਾਝੇ ਦਾ ਜੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੁਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਰੰਗ ਤੇ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਪਰ ਪਰਧਾਨ ਰੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਟਕਸਾਲੀ ਛੰਦ 'ਬੈਂਤ' ਦੇ ਦਿਤਾ।

(੮) ਮੁਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਹਰ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵੁਜਿਆਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਿਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਾਰਸ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗੁਣ ਵੀ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਦੋਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਭੇਦ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਡੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਚਾਲੇ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਤਦ-ਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਵਟਦੇ ਵਟਾਂਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਹਨ।

ਮੁਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਪਜੀ।

(੧) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ, ਬਚਨ, ਪਰਚੀਆਂ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ, ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸਾਖੀ, ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੀ ਸਾਖੀ,

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ, ਕਬੀਰ ਦੀ ਪਰਚੀ, ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪਰਚੀ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ, ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ, ਪੀਤਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਬਚਨ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਵੀ।

(੨) ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਾਰਤਕ—ਜਿਸ ਵਿਚ ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਤਰਜਮੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਸਿਧਗੋਸ਼ਟਿ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਜਪੁ ਪਰਮਾਰਥ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਭਾਗਵਤਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਤੇ ਗੀਤਾ—ਸਾਰ, ਵੇਦਾਂਤ-ਸਾਰ ਲਵਕੁਸ਼ ਸੰਬਾਦ ਤੇ ਅੰਸ਼ ਫੁਰਨੇ ਕੇ ਫਲ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਣ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਕਾਰਨ-ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ। ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਭਗਤ ਤੇ ਜੋਗੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੂਰਬ-ਕਾਲ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਰ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸਰੀਰੀ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸਰੀਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਪਰਚੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਪੈ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਵੇਈਂ ਨਦੀ' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਤੇ 'ਮਿਰਾਜ ਨਾਮੇ' ਦੀ। ਪਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਤਵਾਜ਼ੀ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਮੌਜਬਿਆਂ ਦੇ ਮੁਤਵਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਹਨ, ਨਬੀ

ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮੁਢਲਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਸੌ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੱਗਰੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸੌਮਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਏਕੰ ਨੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ, ਰਾਮਾਨੁਜ ਨੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੇ ਟੀਕੇ ਲਿਖ ਕੇ ਹੀ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਕਥਾ ਤਾਂ ਢੇਰ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ ਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦੁਣ ਤੀਕ ਮੰਦਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੈ, ਗੋਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ।

ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਮੂਲ ਸ਼ੈਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਥੇ ਤਰਜਮਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਲਥੇ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧ ਹੈ। ਫਿਰ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਧਾਟਤ ਹੈ। ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਟੀਕਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਜਿਵੇਂ 'ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ' ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ 'ਰਿਸਾਲਿਆਂ' ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ 'ਗੀਤਾ ਛਜੂ' ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਾਰਗ' ਤੇ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

(੯) ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ

੧੭੦੮ ਤੋਂ ੧੮੮੨ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ੧੭੦੮ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਧਾਨ ਤਤ ਭਾਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਬੋੜਾ ਜਿੰਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਤੇ ਮਨੁਖਵਾਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਧਾਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋੜਾ ਜਿੰਨਾ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਰਲਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂਪ ਪਰਧਾਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ ਜੋ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ੧੮੮੨ ਤੀਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸ਼ੈਲੀ, ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਰਹੇ ਤੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਧੇਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਇਸ

ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਕਹਾਣੀ ਤੱਤ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤਜਰਬਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।

੧੮੮੨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਰੀਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲਗਾ । ਪਰ ਇਹ ਪਰੀਵਰਤਨ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਿਗਰੀ ਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹਨ । ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਕਾਰ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸੋਜਸ਼ਵਾਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਿਰਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਵਫੀਲਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਿਬੰਧ, ਸਫਰਨਾਮੇਂ ਆਦਿ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ । ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਏ ।

ਮਨੁਖਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਘਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨ ਬਹੁਤ ਪਰਤਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਹ ਉਘੜ ਆਏ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਚਾਰ ਕੋਈ ਭਾਰਤ ਲਈ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੇਵਲ ਪਤਾਇਆ ਗੁੜ ਵਧੇਰੇ ਮਿਠਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੱਛਮੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੱਛਮੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਰ ਪੱਖ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ, ਅੰਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਕੁਝ ਰੰਗਤ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸੁਧ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵੀ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪੱਛਮੀ ਮਨੁੱਖਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲਈ ਉਪਰੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੇਜਰ ਗੁਲੇਰੀਆ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਦਿ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਖਣਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਅਜ਼ਾਦ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਕਵਿ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਈਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਠਗੀ ਤੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਅਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਤੇ ਰੂਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟਾਂਕਿਆ ਹੈ।

(੧੦) ਸਾਰ

ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੀਕ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(੧) ਮੁਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ ਜੋ ਜੋਗੀਆਂ, ਫਰੀਦ, ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਅਨੁਭਵੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਸੀ।

(੨) ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸ਼ਰਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਪਖ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੀਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਾ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪਖ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਜਿਹਾ ਸਦਾਚਾਰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਚੀਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਪਣਾਏ ਹਨ।

(੩) ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਛੰਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਹਨ ।

(੪) ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ ਤੇ ਟੌਲੀ ਟੌਲੀ ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਹਨ । ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਆਮ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸਲਾਮੀ । ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ਪਰ ਸੂਫੀਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੀਨ, ਮੋਟੇ, ਠੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਨ ਵੀ ਹਨ ।

(੫) ਮੁਢਲਾ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਮੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪਖ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪੰਮ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਪਣਾਈਆਂ ਹਨ ।

(੬) ਮੁਢਲਾ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਆਕਰਣਕ ਰੂਪ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਨ ।

(੧੧) ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

੧. A History of Sanskrit Literature—A.B. Keith.
੨. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਹੰਸ ਰਾਜ ਅਗਰਵਾਲ ।
੩. ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ—ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ੁਕਲ ।
੪. Introduction to Prakrit—A.C. Woolner.
੫. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰੇਖਾ—ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ।
੬. ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ—ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ।
੭. A Literary History of Parsia—E.G. Browne.
੮. Indian Philosophy Vols I and II—Radha Krishnan
੯. Sacred Books of the East—Max Muller.
੧੦. Cultural Heritage of India—Rama Krishna Mission.
੧੧. History of the Punjab—Latif.
੧੨. Bhgwat Gita—Radha Krishnan.
੧੩. ਪੰਜਾਬੀ ਉਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਮਹਿਕਮਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਪਟਿਆਲਾ ।
੧੪. Baisakhi of Guru Gobind Singh—Kapur Singh.
੧੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ—ਯੂ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ।
੧੬. Higher Sanskrit Grammar—Kale.
੧੭. ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣੇ—ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ।

੧੦੯੧੬ ਡੀ. ਆਫ. ਐਲ. ਕੰਟਰੋਲਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਐਂਡ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ, ਪੰਜਾਬ, ਚਡਗੀੜ

PL-1246

